

schopen, je tomu tak proto, že „já“ říká „ty“ jinému „já“, od něhož zase přijímá na oplátku „ty“. Existují-li nějaké univerzálie, může je vysvětlit aktualizace jazyka v dialogu, která zároveň podává důkaz o jejich ucelnosti.

KAPITOLA 4

PÍSMO A MLUVENÁ ŘEČ

SKRIPTOFILOVÉ A VERBOFILOVÉ

Jak to, že jsou lidé, kteří se zamilují do psaného slova? A na co myslí ti, které zajímá jen slovo mluvené? Osud jazyků, znakových systémů, které jsou skrz vzájemné ovlivňování odedávna úzce spjaté s člověkem a jež člověk neustále zušlechtoval a načrtával v nich čím dál jasnější obrysy své vlastní identity, byl najednou otřesen nevidaným dobrodružstvím. Spolu s ním ovšem také osud lidí nebo alespoň jejich podstatné části. Jde samozřejmě o dobrodružství spojené s psaným slovem, které se zrodilo z iniciativy tak pomalu vydávající své plody a vtahující do hry tolik různých a složitých faktorů, jež se pod jejím vlivem dále vyvíjejí, že se musíme ptát, zda označení zrodu písemné éry jazyka skutečně odpovídá běžně užívané slovo „vynález“.

Na rozdíl od psaného slova bychom mohli slovo mluvené považovat za něco, co samo sebou tvořilo jazyk „odjakživa“. Každá diskuse o chronologii by tedy byla zbytečná. Vztah mezi mluveným a psaným slovem je tak předmětem odvěkých a nikdy neutuchajících sporů. Řada moderních lingvistů strukturalistického zaměření by v následujících řádcích z pera Fabre d'Olivetá, velmi příznačných pro myšlenkový proud, který se neomezoval pouze na začátek 19. století, bezpochyby viděla pouze poblouznění smyslů:

„Čínštinu, sanskrt a hebrejštinu navěky proslavily knihy o univerzálních zásadách, jimž se v Číně říká *King*, hinduistické knihy o božské nauce *Véda* či *Béda* a *Mojžíšův Séfer*. Tatarská ujurština je jedním z původních asijských jazyků, přesto jsem ji však nezažhnul mezi ty, které musí studovat každý, kdo se chce dobrat

samotných počátků slova. Hledání principů by totiž bylo marné u jazyka, který nemá církevní literaturu. Jak by ovšem Tataři mohli mít nějakou literaturu, ať už církevní či světskou, když ani nevěděli, co jsou to písmena? Slavný Čingischán, jehož říše dosáhla ohromných rozměrů, nenašel podle zpráv nejlepších autorů mezi svými Mongoly ani jediného, který by byl schopen zaznamenat jeho zprávy. Další vládce nad částí Asie, Timur-Lenk, neuměl číst ani psát. Neexistence písemných znaků a literatury způsobuje, že jsou tatarské jazyky vydány napospas neustálému kolísání a výkyvům, tedy tomu, co dnes známe u nedokonalých jazyků primitivních národů Ameriky. Proto je zbytečné studovat jejich etymologii, neboť by to mohlo sloužit nanejvýš k navedení na nejistou a téměř vždy falešnou stopu¹.

Primát písma není jediná představa, která je v tomto textu obsažena. Je s ní spojena jiná, podle níž jsou jazyky bez písemné tradice nedokonalé a vydány napospas neustálému kolísání a výkyvům. Tento předsudek jen potvrzovaly neodborné výpovědi misionářů bez lingvistického vzdělání, neschopných vnímat důmyslnou složitost a historickou kontinuitu mnoha pouze mluvených jazyků. V různých podobách převládají tyto představy v západním světě nejméně od dob renesance. Rozhodující úlohu v tom bezpochyby sehrál vynález knihtisku.

V počátcích období klasicismu prohlašovali dokonce B. de Vigenère et C. Duret shodně², že písemný projev předchází projevu ústnímu stejně, jako je „samčí princip“ v řeči nadřazen podílu samičímu. Z jejich hlediska patrně existovalo v dobách před potopou světa jakési přirozené písmo, takové, jež Adam spatřoval na chodících i létajících zvířatech, defilujících před ním z vůle Nejvyššího za účelem přidělení názvů. Tento názor není ani ve 20. století zdaleka ojedinělý. Ve své známé *Histoire de l'écriture*³ věnuje J. Février celé tři stránky na vyvracení tezí otce J. Van Ginnekena, podle něhož⁴ muselo písmo předcházet artikulované

¹ *La langue hébraïque restituée* (viz níže). Úvodní pojednání, s. XI-XII.

² B. de Vigenère, *Traité des chiffres et secrètes manières d'écrire*, Paříž, 1586, s. 1-2; C. Duret, *Tresor de l'histoire des langues*, Kolín, 1613, s. 19-20.

³ Paříž, Payot, 1959, s. 13-15.

⁴ *La reconstruction typologique des langues archaïques de l'humanité*, Amsterdam, Uitgave van de N. V. Noord-Hollandsche Uitgevers-Maatschappij, 1939.

řeči, neboť první piktogramy nejsou ničím jiným, než grafickou transpozicí gest ruky, z nichž právě vzešla každá mluva. I když takové tvrzení nelze doložit žádnými nepopíratelnými důkazy, lze je zajisté brát v úvahu. Hypotézu o písmu odvozeném z posunků však vyvrací zkušenost, jakou můžeme vyvodit z nejstarších dochovaných typů písma. Ty jsou vlastně rychle stylizovanými nákrasy předmětů, a nikoliv posunků, které je zobrazují. Budeme-li navíc nadále považovat „skutečné“ písmo za velmi starý jev, ani v takovém případě to naprosto nevylučuje existenci mluvené řeči a nic nedokazuje, že první pokusy promluvit nemohly být souběžné s písmem. Zdá se, že tento názor zastává i nesporný přívrženec písma, který nepřipouští primát mluveného slova, avšak ani slova psaného. Říká: „Filozofové, domnívající se, že se zrodily nejdříve jazyky a teprve potom písmo, neměli pravdu. Bylo tomu právě naopak: jazyky i písmo vznikly současně a vyvíjely se souběžně“⁵. J. Derrida pak v díle oslavujícím písmo (chápané však v dosti širokém smyslu), přesto poznamenává: „Hovořit o tom, že písmo bylo první, není totéž, co potvrzovat jeho faktickou chronologickou prioritu“⁶.

Rivalové z opačného tábora, zastánci mluveného slova jako absolutního počátku, argumentují nicméně „obávanou ztrátou knižní paměti“⁷, kterou podle nich způsobuje v západní civilizaci šíření tištěného písma:

„Nejprve spisovatelé, po nich tiskaři spolu s výrobci knih a papíru spáchali stejný zločin proti udržování a rozvíjení paměti. V důsledku jejich činnosti naše paměť zlenivěla a dnes jsme dospěli tak daleko, že ti nejnadanější z nás si sotva pamatují jména svých nejbližších přátel. Nedělejme z toho závěr, že degenerujeme. Upadá pouze jedna z našich schopností, z níž se stal díky veškerému dopisovému a knižnímu arzenálu, jímž disponujeme, téměř nepotřebný krám“⁸.

Nezdá se, že by převádění textů do písemné podoby, např. tradičního učení velkých náboženství, bylo v očích přívrženců živého slova spojeno s nějakou zvláštní redakční aktivitou. Je považováno

⁵ G. Vico, *Scienza nuova*, Neapol, 1744, 3, 1.

⁶ *De la grammatologie*, Paříž, Ed. de Minuit, 1967, s. 16.

⁷ M. Jousse, *Le style oral*, Paříž, Fondation Marcel Jousse, 1981 (1. vydání 1925), s. 257.

⁸ C. L. Julliot, *L'éducation de la mémoire*, Paříž, 1919, s. 33-35.

prostě za prostředek jakési „ústní donášky“, za nevyhnutelně neúplný prostředek na podporu živé artikulace:

„Výuka pomocí mluveného slova téměř všude předcházela výuce na základě slova psaného a [...] existovala jako jediná možnost v obdobích, která mohla být velmi dlouhá [...] Tradiční psaný text (např. hebrejské Stvoření světa, které se recitovalo z paměti) je obecně vzato pouze [...] poměrně čerstvým zachycením učení, jež bylo nejdříve předáváno ústně. I když jsme si proto úplně jisti, že disponujeme původním rukopisem, měli bychom ještě vědět, jak dlouho se předtím jeho obsah předával ústně“⁹.

Kromě této prvotnosti živého slova existují ještě další fakta. V některých civilizacích platí zákaz slovo zapisovat, což zaručuje ústní přenos vědění. Toto tabu je doloženo četnými talmudickými texty: „Ten, kdo zapíše legendy [*baggádá*, tradiční židovská vyprávění], nebude mít podíl na budoucím životě“¹⁰, nebo také: „kdokoli svěřá písmu *baláká* [v judaismu pravidla praktického chování], může být srovnán s tím, kdo hodí Tóru napospas plamenům“¹¹. Takové texty mají cosi společného se způsobem, jakým jistí spisovatelé prožívají své židovství. Na příklad E. Jaběse trápí obtížnost jeho naplnění, „která splyvá s obtížností psát, neboť judaismus a psaní, to je zase jen stejné očekávání, stejná naděje, stejná nemožnost“¹². I když budeme tento text považovat za agnostický, musíme připustit, že podobné očekávání musí být lidmi nábožensky založenými prožíváno jako neslučitelnost přímého slova se zemí zaslíbenou. Jakýkoliv psaný text, včetně Kabały, která se zastává dokonce u písmen, z nichž se slovo skládá, a ptá se po jejich významu, je proto cestou do exilu, pryč od živé výměny pronášených slov.

PÍSMO: VYNÁLEZ A TOUHA

Slovo písmo je chápáno různě. Lze si pod ním např. představit mýtické jeskynní malby ze svrchního paleolitu, zobrazující lovecké

scény. Budeme-li se však držet nejběžnějšího významu, podle něhož jde o techniku zobrazení řeči prostřednictvím stopy zanešené na podklad, který lze schraňovat, lze hovořit (avšak ve velmi širokém smyslu) o vynálezu. Jsme navíc s to, i když pouze přibližně, určit, kdy k němu došlo. Pro tu část lidstva, která mohla tohoto vynálezu využít, to byla rozhodující příhoda. Její význam je srovnatelný s významem, jaký měl pro lidstvo objev ohně, který sahá mnohem hlouběji do temnot věků. Lidstvo tak začalo mít k dispozici trvalý prostředek záznamu řeči a zachování znalosti našich dějin na prahu propasti, nad níž kolektivní paměť, byť podporovaná tisíciletou tradicí ústního předávání, už nemůže vždycky vítězit a vyhýbat se umlčení v jejích hlubinách.

Pro nejstarší známé civilizace proto znamená vznik písma počátek samotných dějin. Právě v tom spočívá veškerá dvojsmyslnost revoluční inovace. Neexistující protagonisté, odložené líčení příslušných okolností činí z psaného textu mrtvou stopu, a to na rozdíl od samotné skutečnosti, o níž vypráví. Je to dialog na dálku, v němž se ruší blízkost úst, uší a očí. Zároveň však je psaný text právě proto vždy přítomným předmětem, který je k dispozici každému, kdo umí číst, a který se díky svému charakteru těší trvání v čase a hutnosti. Tím, že je rozvržen v určitém prostorovém úseku, umožňuje veškeré myslitelné kombinace, návraty a záměny. Nahrazuje totiž nepřítomné věci i pronesená slova, která postupně anulují jejich vlastní sled, ustálenými stopami slov, u nichž se každý může zastavit a o nich rozjímat. Písmo je tak nadáno schopností vybízet k přemýšlení a snad i napomáhat rozvoji analytického a abstraktního myšlení. Lidé žijící ve společnostech založených na mluvené tradici jsou takovým myšlením nadáni také, rozvíjejí je nicméně jinými prostředky, které bezpochyby nejsou každému tak běžné k dispozici. Alespoň jedna z rozumových činností člověka není navíc bez písma myslitelná. Je to počítání, předpokládající existenci číslíkové soustavy a řádu psané posloupnosti tak, jak je studuje aritmetika.

V prehistorických dobách začala způsobilost ke kolektivnímu životu a schopnost komunikovat prostřednictvím řeči vydělovat nový živočišný druh a v průběhu stovek tisíců let se tento vývoj stával stále neodvratnějším. Písmo však, alespoň podle toho, co o této věci víme za současného stavu bádání, vzniklo jen ve velmi omezeném počtu společností. Ve všech případech je pak, jak se zdá, úzce spojeno se zvláštní složitostí lidských vztahů a s důklad-

⁹ R. Guéron, *Introduction générale à l'étude des doctrines indoues*, Paříž, 1921, s. 43.

¹⁰ *Talmud de Jérusalem*, Paříž, Maisonneuve, 1972, *Traité Schabbat*, XVI, 1, díl 3, s. 162.

¹¹ *Talmud de Babylone*, *Traité Guittin*.

¹² *Le livre des questions*, Paříž, Gallimard, 1963.

ně vypracovanými hierarchickými sítěmi, charakteristických pro usedlé společnosti se silně strukturovaným hospodářstvím. Nejde tedy tentokrát o přirozený vývoj a ještě méně o určující roli vlastnictví.

Abychom pochopili v plně šíři, co písmo pro lidstvo znamenalo a jaký mu uchystalo osud, nevyhneme se encyklopedickému odbočení. Všechna tři civilizační centra, v nichž se objevuje písmo, byla domovem částečně urbanizovaných starých zemědělských společností, vyznačujících se značnou lidnatostí a vypracovaným systémem obchodování. Ty z nich, které se nacházejí na Blízkém východě, totiž Sumer a starý Egypt, vynalezly písmo téměř současně, s rozdílem asi dvou set let: v Sumeru se písmo objevilo kolem roku 3300 př. n. l. (náписы v Uruku), v Egyptě kolem roku 3100 př. n. l. Nevíme přitom, zda jeden se inspiroval od druhého nebo ne. Vzájemné vztahy mezi oběma centry byly jistě velmi těsné. Musíme si však klást otázku, jaké to bylo ve skutečnosti se vzájemným vlivem, když mezi oběma technikami písma existují takové rozdíly.

V Sumeru, disponujícím úrodnými naplaveninami dolní Mezopotámie, se psalo na kus čerstvé hlíny, vytvarované do destiček, do nichž se pomocí rákosu tiskly přímky přitlačením celé rostliny a přitlačením její přední části útvary v podobě klínů, od nichž pochází název klínopis. Tato technika díky pokračující stylizaci velmi rychle odstranila jakoukoliv podobnost s předměty, které se nejdříve v počátečním piktografickém stadiu prostě zobrazovaly. Prošla tedy oběma klasickými etapami: etapou piktogramu či nákresem věci a později etapou ideogramu či schématu představ, již odpovídá slovo v jazyce. Takový historický vývoj nabývá i přes svou starobylost velmi blízké podoby, pomyslíme-li, že se současný svět, který našel v ideogramech zálibu, k této technice ve značné míře vrací. Ideogramy najdeme v turistických průvodcích, na veřejných prostranstvích, dopravních značkách, v reklamách všeho druhu, na bednách a balíčcích obsahujících předměty, u nichž nedvojsmyslná schémata představ označují, kde se nachází jejich spodní a horní část, jsou-li křehké, jaký je stupeň relativní vlhkosti vzduchu, atd.¹³

¹³ Existuje záhr, v němž se kombinuje prostý a jednoduchý obraz s písmem daného jazyka, zachycujícím dialogy a situace. Jsou jím komiksy, jejichž velký úspěch charakterizuje ve druhé polovině 20. století tzv. lidovou kulturu. Není vyloučeno, že v budoucnosti dojdou ještě většího rozkvětu. Viz U. Eco, *Apocalittici e Integrati*, Milán, Fabbri-Bompiani, 1964.

V Sumeru se každopádně po piktogramu objevil fonogram¹⁴. Jde o písemný znak reprezentující slovo, jehož výslovnost obsahuje takovou či onakou hlásku (hlásky), a proto se nakonec vyhraní jako zápis této hlásky a zaznamená každé slovo či každou část slova, které tuto hlásku obsahují.

V Egyptě písaři používali stvol jiného druhu rákosu, jehož zakončení sežvýkali do štětce, který smáčeli do inkoustu se saze. S takto připraveným nástrojem psali po papyru, druhu šachovitých, jimiž břehy Nilu tehdy oplývaly. Jejich stvol se rozřezaly na kousky a plátky z nich se slepily. Z toho se po vysušení, slisování a pospojování vytvořil poddajný a pevný svitek¹⁵. To není jediný rozdíl mezi technikou písma v Sumeru a ve starém Egyptě. Existuje ještě rozdíl základní: ať jdeme sebedál do historie, egyptské písmo se objevuje naráz už v jeho trvalé podobě. Nejenže se totiž už v nejstarších hieroglyfech střídají piktogramy s ideogramy, ale nacházíme v nich i kompletní systém fonogramů fungujících stejně jako fonogramy klínopisné, tj. na principu rébusu. Je v nich obsažena také celá řada zvláštních hieroglyfických znaků, jimž se říkalo určovací. Bývaly umístěny vedle znaků, jejichž souhlásky (zaznamenávaly se pouze ty) odpovídaly homonymům, a tak odstraňovaly dvojsmyslnost tím, že upřesňovaly (jako klíče homofonních čínských znaků), k jaké sémantické či syntaktické kategorii slovo patří.

Vytříbenost tohoto písma, uvážíme-li jeho starobylost, byla dlouho nepochopena. Její výklad se vyznačoval řadou omylů, jako např. v případě J.-J. Rousseaua¹⁶:

„Čím je písmo neohrabanější, tím je jazyk starobylejší. Prvním způsobem psaní nebylo malování zvuků, ale samotných předmětů, a to buď pomocí přímého zobrazování jako u Mexičanů nebo alegorických obrazců, jak to kdysi dělali Egypťané. Tento stav odpovídá zaujatému jazyku a již předpokládá jakousi společnost a potřeby, které se na základě tohoto zaujetí objevily [...] Kreslení předmětů vyhovuje necivilizovaným národům.“

¹⁴ *Naissance de l'écriture*, Klínové písmo a hieroglyfy, Katalog výstavy konané ve dnech 7. - 9. srpna 1982, Paříž, Editions de la Réunion des musées nationaux, 1982, s. 51, příspěvek B. André - Leicknama.

¹⁵ *Ibid.*, příspěvek D. Beyera.

¹⁶ *Essai sur l'origine des langues*, Spisy, vyd. 1826, díl I, kap. V. „De l'écriture“.

V roce 1822 hieroglyfy rozluštil Champollion. Přesto může ještě o šest let později C. Nodier napsat:

„Vyslovené názvy věcí imitovaly jejich zvuky a psané názvy věcí jejich tvar. Zvukomalba tedy znamená typ mluvených jazyků a hieroglyf typ jazyků psaných“¹⁷.

A tak stejný člověk, jehož jméno je v literatuře spojováno s fantastickou povídkou a s mystickým učením, hledá klíč k jazykovým záhadám v neokratylovských spekulacích, a to v době, kdy byla už v plném proudu éra srovnávací jazykovědy. Fakt, že zde dává do souvislosti hieroglyfy a zvukomalbu nemusí překvapovat, přečteme-li si v jeho *Notions élémentaires de linguistique* (Základní lingvistické pojmy)¹⁸ následující:

„Názvy stvořených bytostí byly [...] jejich skutečnými jmény v Adamově jazyce, [...] který je vytvářel podle toho, co cítil, tedy na základě nejvýraznější vlastnosti, jíž se v jeho očích věci vyznačovaly.“

Tyto roztomilé romantické vize zřejmě neberou plně v úvahu složitost kultur, v nichž se zrodil klínopis či hieroglyfy. V obou případech se zdá, že navzdory rozdílům, o nichž jsme hovořili, je zrod písma spojen s rozvojem rychle se šířícího účetnictví, nezbytného vzhledem k nutnosti spravovat nahromaděná bohatství. Tak jako peníze vznikly ze záměny věcí s jejich symboly, vzniklo na Blízkém východě i písmo jako vynález obchodníků. Řecký mytologický Hermes, bůh lsti a patron zlodějů i obchodníků, má v egyptské mytologii protějšek jménem Thot. Ten je bohem věd a technické dovednosti, ale zároveň i písma, které podle závěrečné části Platonova *Faidra* vynalezl. Podle všeho navíc k rozhodujícímu pokroku došlo díky uživatelům ze vzdálených končin, díky cizincům, cestovatelům a obchodníkům ze všech krajů, sousedících s oběma centrálními říšemi. Tímto pokrokem byla především stylizace, první etapa na cestě vedoucí ke skutečnému písmu, jinému než piktografické zobrazování věcí, a tedy k rozvoji a později i k systemizaci fonetických slabik. Mimořádná specializace, kterou vyžadovalo povolání písaře a jíž

¹⁷ *Dictionnaire raisonné des onomatopées françaises*, Paříž, 1828, Předmluva, s. 11.

¹⁸ Paříž, 1834, kap. II, „Langue organique“. Citováno M. Yaguellem, *Les fous du langage*, Paříž, Ed. du Seuil, 1984, s. 182.

bylo možno nabyt pouze dlouholetým učením a potažmo díky dobrému finančnímu zázemí, udělala totiž z umění psát výsadu. Nic ostatně nedokazuje, že písaři, vykonávající oficiální funkce, a kněžstvo, které si výsadu znalosti písma přivlastňovalo, písmo také vynalezli. Je možné, že nejprve ovládli systém zápisu vypracovaný společnými silami, a pak písmo odcizili k vlastnímu prospěchu, neboť jde o nástroj moci. S jeho pomocí lze operativně posílat nařízení do vzdálených provincií a zapisovat zákony, které se mají uplatňovat. A je-li písmo prostoupeno tajemstvím, stává se ještě účinnějším. Lze předpokládat, že „nepřístupnost nezasvěceným zdaleka není prvotní formou vědění, je pouze její zvráceností“¹⁹. Je to zajisté pouze čistá hypotéza. Nicméně Egypt není jedinou zemí, kde se privilegovaní snaží zachovat své výsady, a kde nejsou vůbec nakloněni myšlence se o ně s někým dělit. Uvedeme pouze jeden srovnatelný příklad z úplně odlišného geografického a kulturního prostoru. Znalost písma u Aztéků, rovněž smíšeného a komplikovaného, bylo výsadou kněží a hodnostářů: „Aztécké písmo, které urazilo půlku cesty od piktogramů k fonetickému písmu a znalo také ideogramy, zůstávalo nezasvěceným stejně jako samotné vědění v silně hierarchizované společnosti nepřístupné“²⁰.

Kontakt s jinými společnostmi se ovšem neobejde bez vzájemného obohacování, rozvracejícího existující pořádky. V Sumeru už od první poloviny 3. tisíciletí př. n. l. užívá semitský jazyk, existující v Mezopotámii vedle sumerštiny, klínové písmo. Jeho prostřednictvím se v sumerštině také zaznamenávaly (podobně jako to dělá japonština pomocí zvláštního slabičného písma zvaného *katakana*) četné výpůjčky ze semitštiny včetně cizích jmen, např. jmen semitských sousedů²¹. Z této situace vplynuly dva podstatné důsledky. Na jedné straně se v akkadšti-

¹⁹ M. Foucault, *Les mots et les choses*, Paříž, Gallimard, 1966, s. 103, pozn. 1. Autor cituje *Essai sur les hiéroglyphes des Egyptiens*, W. Warburtona, Londýn, 1741 (fr. překlad 1744).

²⁰ J. Soustelle, „De la pictographie au phonétisme dans l'écriture aztèque“, in *Colloque du XXIXe Congrès International des Orientalistes*, uvedený J. Leclantem v *Le déchiffrement des écritures et des langues*, Paříž, L'Asiathèque, 1975, s. 173 (169-176).

²¹ V. J. Bottéro, „De l'aide-mémoire à l'écriture“, in *Actes du Colloque International de l'Université Paris VII, Écritures, systèmes idéographiques et pratiques expressives*, Paříž, Le Sycomore, 1982, s. 32 (13-37).

ně (od roku 2340 př. n. l. oficiálním jazyce akkadské říše) a následně i v samotné sumerštině v období smíšeného záznamu rozvinulo fonetické psaní na úkor ideogramů²². To vyústilo v systém zaznamenávající jazyk ve vlastním slova smyslu a představující jednotku za jednotkou označované jeho znaků tak, jak je vyslovují uživatelé. Na druhé straně vedla tato situace k zásadnímu kroku – vynálezu abecedy, jejíž první vyjádření spadající přibližně do roku 1500 př. n. l., bylo klínopisné a nikoliv hieroglyfické. Stalo se tak navzdory četným kontaktům, které udržovali Egypťané s těmi, kteří abecedu vytvořili – se Semity, obývajícími království Ugarit (dnes Ras Šamra v Sýrii).

I přesto, že byl tento vynález pro další vývoj lidstva rozhodující, byl odsouzen k nedokonalosti. Ve všech jazycích lze totiž pozorovat postupnou, víceméně rychlou modifikaci výslovnosti, v jejímž důsledku původně věrné grafické zobrazení zastarává. V tom dnes spočívá obtížnost francouzského pravopisu a částečně to i vysvětluje neúspěch pokusů se mu naučit. Přesto však budeme mít na zřeteli, že se obtížnost abecedního zápisu, v němž jsou zachovány stopy staré výslovnosti, může nejenom zvyšovat v přímé závislosti na fonetických změnách, ale v některých případech může být také stabilizačním faktorem. Ve francouzštině např. bylo koncové *-r* slovesných infinitivů na *-ir*, které se přestalo vyslovovat, obnoveno na základě analogie s tvary, jakými jsou např. koncovky infinitivů sloves první třídy, u nichž zánik koncového *e* („němého“) vedl k zachování *-r* na konci slova v písemné podobě²³. A naopak, masová neznalost abecedy může být faktorem růstu změn a zrychlování jejich rytmu. Ve francouzštině docházelo k největším fonetickým změnám ve středověku, v době před vynálezem knihtisku, kdy byl analfabetismus běžný.

V každém případě v době, kdy se objevila abeceda, vnímali lidé bezpochyby více její výhody než nevýhody. S její pomocí se

²² Je přesto možné, jak tvrdí J.-M. Durand („Espace et écriture en cunéiforme“, in *Actes du Colloque International de l'Université Paris VII, Ecritures, op. cit.*, s. 63 (51-63), že nhladě na akkadský vliv je pokrok sumerského zápisu „jedním z nejjasnějších důkazů toho, že tento jazyk zmizel z místního použití. Pouze ten, jehož znalosti hebrejštiny či arabštiny jsou nedokonalé, si stěžuje na vynechávání samohlásek a požaduje, aby se vyznačovaly.“

²³ *Chanter*, které vzniklo z *cantare*, se už nevyslovovalo, jako by na konci bylo *-e*, tedy s jednou slabikou navíc, ale (jak je tomu ještě dnes v jižní Francii a v jistých tradičních způsobech školního diktování) /šan-ter/ a pak jen /šan-te/.

začaly velmi rychle zapisovat četné jazyky, semitské i nesemitské²⁴. Stejně tak tomu bylo u jiné abecedy, jejíž existence byla doložena později, a sice u hláskového písma foinických obchodníků (dnešní Libanon) s jeho přímými či zakřivenými liniemi vyznačovanými do papýru, které mělo před sebou skvělou budoucnost. Právě toto písmo se dostalo v jedné ze svých podob až na Západ, kde je užíváno dodnes. Nejdříve ovšem muselo projít různými etapami, např. obdobím, kdy Řekové přidali k jediným zaznamenávaným hláskám – souhláskám, i samohlásky. Není náhoda, že abecedu vynalezli lidé hovořící semitským jazykem. *Písmo je jazyková analýza na různých stupních vědomí*. Vzhledem k jazyku, jímž tito lidé hovořili, nemohli tuto analýzu zastavit u slov, jako je tomu u ideogramů čínského písma, které zachycuje jednoslabičný jazyk skládající se ze slov, jejichž tvary se nemění. V semitském jazyce je naopak velmi mnoho slov víceslabičných a změny souhlásek či samohlásek (alternace) mají gramatickou funkci, tzn. že slouží k vytváření opozic, např. mezi jednotným a množným číslem podstatných jmen či tvary sloves. Impuls k rozvoji abecedy byl dán ve chvíli, kdy si lidé začali podle typu jazyka více či méně jasně tyto jevy uvědomovat. A naopak, abecední zápis podporoval semiotické uvažování, vlastní západní kultuře. Písmena totiž přepisují, i když vzhledem k fonetickým změnám nedokonale, hlásky, z nichž se skládají slova. Jednotlivé významy, jejichž fonickou podobu písmena zobrazují, se tak lingvistům vychovaným řeckou a latinskou tradicí zdají být spojeny s touto podobou jednoznačným vztahem. Zcela jinak je tomu v případě záznamu ideogramů, dnes např. v čínském písmu nebo v čínské části japonského písma (jehož druhá část se naopak skládá ze zápisu slabik). Vazba na ideogramy, tj. na profil významu zba-veného jakýchkoliv souvislostí se zvukovou stránkou, a tedy chápaného vně vztahu mezi fonetickou strukturou a obsahem (který každý jazyk institucionalizuje), způsobuje, že toto písmo není schopno postihnout jednoznačný vztah mezi označujícím a označovaným.

Proto musí být Sumer a starý Egypt, střediska písemného projevu v době, kdy nebyla známa abeceda, posuzována jako taková, a nikoliv podle toho, co víme z historie. Máme totiž tendenci svě- volně připisovat typům písma, existujícím z historického hlediska

²⁴ J. Février, *Histoire de l'écriture, op. cit.*, s. 173-179.

ještě v době před vznikem abecedy, směřování k jejímu vzniku. Egypťské písmo však dokazuje, že nebylo nic, co by je předurčovalo k takovému vývoji. „Starý eurocentristický předsudek“ nás nutí hledat v jednotlivých etapách této historie písma řešení „problému spojeného s původem abecedního zápisu“, zatímco by se měl náš zájem obrátit spíše ke „vzájemné roli znaku a označujícího“²⁵.

Tuto roli může pomoci ozřejmit třetí důležitý typ písma. Čínské znaky mají jistě určité rysy společné s písmem sumerským a egypťským. Spojuje je především ona starobylost, i když v odborných kruzích neexistuje naprostá shoda o době jejich vzniku. Jedni²⁶ ji kladou do závěru druhého tisíciletí, zatímco ostatní²⁷ až do roku 4000 př. n. l. Jiným společným rysem je rozšíření čínských znaků po celé dálněvýchodní kulturní oblasti: ve Vietnamu se jich např. používalo až do 17. století, dnes se ještě používají v Japonsku, kde jsou přidruženy ke znakům slabičného systému, a v menším měřítku se s nimi setkáme v Koreji, kde existuje velmi přesný poloabecední kód²⁸.

Zde však končí veškerá podobnost mezi čínským písmem na jedné straně a egypťským a sumerským na druhé straně. Zdá se totiž, že čínské písmo je magicko-náboženského a věšteckého původu, a nikoliv původu ekonomicko-obchodního. I když navíc došlo k jisté stylizaci piktogramů, nestala se natolik všeobecnou, aby nebylo možno ještě dnes rozpoznat v jistých znacích stopy přímého zobrazování světa. Zejména ovšem zavedení fonetického principu do většiny znaků, kdy se v záznamech (ideofonogramech) kombinují zvuková a významová stránka, nevedlo ke vzniku slabičného písma. Tím méně, že rébusy, na nichž je tento princip založen, nebyly nikdy systemizovány. Nevytvořily systém ani co do rozsahu, neboť neexistuje znak s trvalou fonetickou hodnotou, který lze použít pro jakýkoliv prvek jazyka, jehož fonetická stránka je stejná jako fonetická stránka původně zaznamena-

²⁵ J. Leclant, *Présentation du Colloque du XXIXe Congrès International des Orientalistes*, op. cit., s. VII.

²⁶ J. Février, *Histoire de l'écriture*, op. cit., s. 69.

²⁷ Jao Tsung-I, „Caractères chinois et poétiques“, in *Actes du Colloque International de l'Université Paris VII, Ecritures*, op. cit., s. 272 n. (271-291).

²⁸ Některé podrobnosti o typech písma kopírujících výslovnost viz C. Hagège a A. G. Haudricourt, *La phonologie pancronique*, op. cit., s. 31-37.

ného prvku. Ani ovšem co do obsahu, neboť v největším počtu případů jsou pomocí fonetické části ve znacích, kde se tento princip objevuje, zaznamenávány jen některé rysy, a nikoliv přesná výslovnost příslušného slova. A jelikož se navíc tato výslovnost časem mění jako v každém jiném jazyce, nepřesnost se ještě zvyšuje. Nefonetická část ideofonogramů zobrazuje v každém případě pouze význam, a nikoliv hlásku, proto čínské znaky nijak neindikují značné fonetické změny, jimiž se vyznačuje vývoj čínštiny.

Právě takový systém piktogramů a ideofonogramů se uchoval až do dnešních dnů v té podobě, jaká byla zafixována už velmi dávno. Není bez zajímavosti, že toto písmo do značné míry ovlivňovalo představivost lidí západní kultury. To, jak inspiroval filozofy a básníky, je dostatečně jasným důkazem pravidelně se opakujícího pokušení, pobízejícího člověka - pána i otroka své řeči -, aby prolomil začarovaný kruh slov. Věřil přitom, že cestu k tomu otevírá vůči i navzdory řeči právě písmo.

V 18. století se jistí velcí duchové nevyhli bájněmu hledání tzv. pasigrafie - univerzálního písma, jemuž by každý rozuměl, bez ohledu na místo původu a rodný jazyk. Leibniz chtěl vzít po určitém vylepšení za vzor čínské písmo, které obdivoval, neboť je považoval za filozofičtější než písmo egypťské. Vzniklo by tak „jakési univerzální písmo, těžící z výhod písma používaného Číňany, neboť každý by je chápal ve svém vlastním jazyce. Zároveň by však toto písmo svůj čínský vzor daleko překonalo tím, že by bylo možno se mu naučit za několik málo týdnů. Jeho znaky by totiž odrážely pořádek věcí a souvislost mezi nimi“²⁹. Ve skutečnosti však to, co se tehdy díky jezuitským misionářům vědělo o čínském písmu, bylo částečně mylné. Teprve v roce 1836 ukázal páter S. du Ponceau, sinolog a amerikanista³⁰, ve svém spise *Dissertation on the nature and character of the Chinese system of writing* (Filadelfie), že toto písmo zobrazuje čínský jazyk, a nikoliv univerzální systém představ. Dokud však nebyla taková upřesnění k dispozici, podporovala nevědomost různé spekulace. Šedesát let před Leibnizem byl hieroglyfy fascinován páter A. Kircher.

²⁹ Dopis P. Bouvetovi, 1703, viz *Philosophische Schriften*, vyd. Gerhardt, díl VII, s. 25.

³⁰ V kapitole 3 jsme viděli jeho příspěvek k typologii. Vyložil, co to je polysyntetický typ, k jehož definici došel díky své znalosti jazyků amerických Indiánů.

Jakoukoliv možnost jejich dešifrování však odmítal a spokojoval se s tím, že v nich viděl „vynikající písmo, ušlechtilější a bližší abstrakcím, které díky vynalézavému spojování symbolů či jeho ekvivalentu nabízí nejednou rozumu mudrce komplexní uvažování, vznešené pojmy či nějakou zvláštní záhadu, utajenou v přírodě či v Božstvu“³¹.

Čínské písmo, které hovoří o věcech a obejde se přitom bez materiální slupky slov, fascinuje také mnoho básníků³². Ideografické snění³³ odstraňuje mírže jazyka a snaží se znovu uchopit harmonii světů ukrytou v obrázku, v němž je zapsána historie i prehistorie. Ať vyvineme totiž sebevětší úsilí, abychom si představili, jak artikulovali prapředci dnešních lidí, když se naučili mluvit, jeskyně a jejich stěny stejně vydají pouze vzdálené předky piktogramů, jimž antropologové říkají mytogramy. Hlas po sobě nezanechal žádné zkameněliny.

Tato sakralizace nehláskového písma, nezachycujícího slova z hlediska jejich složení, je myslitelná pouze na úkor řeči. Není bez zajímavosti, že přemítání o řeči, jak se profiluje napříč staletí, po která se lidé věnovali studiu jazyka, a na něž je dnes zaměřeno hlavní úsilí lingvistů, bylo záležitostí lidí ze Západu, zvyklých číst písmo kopírující hlásky:

„Písmo, které se v Číně nikdy nestalo nástrojem fonetického rozboru jazyka, nemohlo být chápáno jako více či méně věrná kopie řeči, a proto si v něm grafický znak jako další symbol jedinečné a zvláštní skutečnosti zachoval mnoho ze své původní prestiže. Neznamená to, že by řeč kdysi nebyla v Číně stejně účinná jako písmo, avšak její vliv tam mohl být částečně zastíněn vlivem písma. Naopak v civilizacích, v nichž se písmo poměrně brzy vyvinulo v písmo slabičné či hláskové, veškerou tvořivou náboženskou a magickou moc v sobě definitivně zkoncentrovalo slovo. A je skutečně s podivem, že se v Číně setkáváme s takovou

³¹ *Prodromus coptus sive aegyptiacus*, Řím, 1636, s. 260. Citováno J. Derridou, *De la grammatologie, op. cit.*, s. 120, pozn. 20.

³² Stejně tak je tomu od V. Segalena až po H. Michauxe, nemluvě o E. Poundovi (který zjevně mylně redukoval piktogramy pouze na čínské písmo, jehož strukturu považoval za básnické médium).

³³ Viz E. Formentelli, „Rêver l'idéogramme: Mallarmé, Segalen, Michaux, Macé“, in *Actes du Colloque International de l'Université Paris VII, Ecritures, op. cit.*, s. 209-233. Tento článek rovněž připomíná, že hieroglyfy fascinovaly také Mallarmého. Odráží se to v jeho korespondenci s egyptologem E. Leféburem.

udivující valorizací řeči, slova, slabiky či samohlásky, jaká je doložena ve všech významných starých civilizacích od Středomořího moře až po Indii.³⁴ Přesto však, i když se hláskové písmo může zdát bližší skutečné řeči a výslovnosti, vzdálenost, která dělí psaní od mluveného projevu nadále zůstává, jak uvidíme, značnou. Platí to i o rozdílu mezi postoji vlastními určitým kulturám a koncepcemi jazyka, na nichž je každá z těchto dvou aktivit založena.

LEKCE MLUVENOSTI

Jak píše Platon ve Faidrovi, písemná výpověď, oddělená od přirozených podmínek, v nichž by měla být pronesena, „není sama o sobě schopna se bránit ani sama sobě pomoci“, jelikož je zbařena „podpory svého otce“, a je pouze křehkým „idolem živé a oduševnělé řeči“. V *Dopise č. VII* Platon zase prohlašuje, že traktování seriózních problémů v písemné podobě ve skutečnosti nevyžaduje přílišnou serióznost³⁵. Veškerým původním smyslem je jako jediná forma komunikace obdařen pouze mluvený styl. Má mnoho rovin. Vyplývá to ze zásadního úkazu, po němž není v žádném známém písmu ani stopy. Tímto úkazem je intonace. Už ve starověku si gramatici i někteří filozofové dobře všimli, že psané texty, např. latinské, v nichž nelze zachytit intonační křivky, mohou být nesprávně interpretovány (podobně jako když chybně považujeme větu tázací za větu oznamovací) nebo mohou dokonce vyústit v absurdity. Quintilianus a svatý Augustin to dokládají naprosto přesvědčivě³⁶. Intonace často stratifikuje mluvený projev do hierarchické struktury, kde se hlavní sdělení vyznačuje jiným rejstříkem přednesu než věty vložené, případně takové, které se navzájem překrývají. Jeho grafická reprodukce, v níž se při vši přesnosti nezapisuje intonace, se může stát téměř nesrozumitelnou i v případě, že původní sděle-

³⁴ J. Gernet, „Aspects et fonctions psychologiques de l'écriture“, in *L'écriture et la psychologie des peuples*, Actes du Colloque, Paříž, A. Colin, 1963, s. 38.

³⁵ Viz M. Baratin a F. Desbordes, *L'analyse linguistique dans l'Antiquité classique*, 1. Les théories, Paříž, Klincksieck, „Horizons du langage“, 1981, s. 18 a 90-93.

³⁶ Viz F. Desbordes, „Écriture et ambiguïté d'après les textes théoriques latins“, *Modèles linguistiques*, V, 2, 1983, s. 13-37.

ní je naprosto jasné jak pro svého původce, tak pro adresáty. Zahájení jedné univerzitní přednášky vypadá např. v písemné podobě takto:

„Tak tedy dnes, chcete-li, koneckonců já, á, je to jakási samoobsluha, chcete-li, mohu vám nabídnout řadu věcí, hm, na jedné straně bych se chtěl trochu vrátit k diskusím, které jsme vedli minulý sem..., minule...“³⁷.

A tak i přes veškerý svůj význam pro další osud lidstva nebo pro tu jeho část, jíž se týká, přispělo objevení písma k zatemňování živého řečového projevu. Piktogramy, ideogramy, fonogramy, slabičná a hlásková písma zůstávají někdejšími nedostatečnými grafickými projekcemi artikulované gestikulace a expresivních znakových systémů, jako je např. obličej. Nicméně v civilizacích rozvíjejících umění řeči se pohyby hrtanu a úst podporované respiračním rytmem hluboce zakořeňují v posunkové paměti a stávají se prvky, s jejichž pomocí se utváří *mluvený styl*. Takto nazvané dílo M. Jousse (*op.cit.*), které vyšlo v roce 1925, zapůsobilo jako roznětka. Na tento objev zákonů, jimiž se řídí rituálně pronášená řeč, reagovala stovka článků v dobovém tisku spolu s univerzitními pracemi všeho druhu, jejichž tématem byly některé málo známé společnosti. Pojem „mluvený styl“ je třeba odlišovat od pojmu „hovorový styl“, který označuje běžné použití řeči v hovoru, takové, které je víceméně vzdálené od psaného jazyka. Mluvený styl je skutečným literárním žánrem. Jde o kulturní tradici, jež by mohla, jak se zdá, opodstatnit vytvoření termínu, něčeho jako *mluvenictví*, který by byl protipólem termínu „písemnictví“ ve smyslu literatury (často s vyloučením ústní tradice, i když ta byla také „literární“ ve smyslu, v jakém zachovává památky určité kultury, aniž po sobě zanechává materiální stopy).

Civilizace, které kultivovaly a ještě dnes kultivují mluvený styl, nejsou nutně odkázány pouze na mluvenost. V rozporu s tím, co si díky našim západním schématům představujeme, mohou používat grafické vyjádření k jiným než literárním účelům. Jak jsme se o tom už přesvědčili, ani v Mezopotámii a v Egyptě nebylo písmo v době

³⁷ Citováno I. a J. Fónagyovými, „L'intonation et l'organisation du discours“, *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, LXXVIII, 1, 1983, s. 189 (161-209).

svého zrodu nutně spojováno s literárním využitím. Jako jev bylo spojováno s jistým typem sociální struktury, bylo nástrojem praktického života (redigování kódů, zákonů i soukromých a veřejných smluv), hospodářského života (vedení účtů) a politické či náboženské moci:

„Sumerové se patrně dlouho zdráhali používat písmo k čistě intelektuálním účelům. Teprve několik století po jeho vzniku se v malé míře objevují hliněné destičky s literárními texty.“³⁸ Pokud jde o mluvený styl, ten využívá všech postupů posunkové a artikulační symboliky, což mu zajišťuje překvapivou mnemotechnickou účinnost: refrény, slabiky jako narážky, slovní odkazy, spojovací slova, výrazy uvádějící do problematiky, množství přibližných synonym, asonance, rýmy, aliterace a jiné fonické a sémantické ohlasy, projevy lexikálního a gramatického paralelismu, významové páry, rytmizace pomocí gest a pohybu úst. Všem těmto projevům vévodí obecný postup, kterým je opakování neboli repetice. Není vyloučeno, že tento postup nějak souvisí s lateralizací, která, jak víme, charakterizuje lidský rod, a v jejímž důsledku řídí jedna či druhá z obou polokoulí mozku tu či onu funkci lidských orgánů. Takové opakování se objevuje v příslovích ve všech existujících jazycích v podobě symetrických konstrukcí (např. *jaký pán, takový krám*, fr. *tel père, tel fils*), představujících známé příklady opakovaně se vyskytujících struktur. Opakování je jako mnohem účinnější nástroj ikonické koheze než písemné formulky typu „atd.“, „aj.“ nutně prvkem, na jehož základě spočívá mluvený styl. Ústní projev, který se od něj odvíjí, není totiž pouhým zápisem, který lze zběžně přečíst i v opačném směru, ale skutečnou zvukovou vlnou, které vždycky hrozí, že bez pomoci bude její význam upadat v zapomnění, a to dokonce i během jejího postupu vpřed.

Techniky využívající opakování se v živé řeči neustále objevují v etnografickém, legendovém a historickém vyprávění afrických kouzelníků, biblických proroků, tradičních berberských a malgašských, senegalských a novohebridských básníků a všech vypravěčů na světě, uchovávajících lidskou paměť. Často je citován výrok, připisovaný jistému H. Hampaté Ba, pocházejícímu z Mali: „V Africe je umírající stařec totéž co hořící knihovna.“ Existují dokonce zprá-

³⁸ *Naissance de l'écriture, op. cit.*, s. 235, příspěvek D. Arnauda.

vy³⁹, podle nichž Ašantové (Ghana) trestali smrtí každého, kdo byl díky svému talentu zařazen do kasty recitátorů, uznávaných za nositele historie královské moci, a kdo se dopustil i té nejmenší chyby, v jejímž důsledku mohlo dojít ke zkreslení autorizované verze. Tento jev nelze samozřejmě zevšeobecňovat. V samotné Africe jsou za nejtalentovanější často naopak považováni vypravěči, kteří umí na základě tématu, zprostředkovaného tradicí, improvizovat. Ašantský zvyk nicméně vypovídá dosti výmluvně o rizicích mluvenosti jako jediného způsobu přenosu informací. Ve společnostech, kde převládala mluvenost, sloužilo ostatně písmo, pokud se vůbec stalo literárním nástrojem, zejména k podpoře paměti. Od chvíle, kdy se psaná báseň stala literárním žánrem, přispůsobuje ovšem písmo ve svůj prospěch některé postupy mluveného stylu, zejména rytmus, a tam, kde existuje, také rým. Zároveň tyto postupy ovšem připravuje o jejich mnemotechnické a didaktické určení. Tento pohyb je dobře známý z civilizací pěstujících mluvený projev, avšak na různých stupních existuje také v ostatních civilizacích. Jedním z jeho nejzřetelnějších projevů je výuka gramatiky, již se děti⁴⁰ učí pomocí litánií, hádanek, rozpočítadel a speciálních básní, bohatých na formulky využívajících možnosti vkládání a přehazování slabik, čili *jazykolamů*. Navrhujeme toto slovo, utvořené podle výrazu *lámatis jazyk*, k označení fonetických pastí typu *un chasseur sachant chasser sait chasser sans son chien*⁴¹.

PÍSMO JAKO CÍL

Přednosti mluvené řeči nestačily k tomu, aby zažehnaly staré pokušení zneužít vynálezu písma ve prospěch dosti rozšířené touhy po překonání materiální slupky dané přírodou, stávajícího prožitku jako omezujícího faktoru. Protiklad mezi mluveným a psaným jazykem může jít velmi daleko. V čínštině vede tento protiklad např. už

odedávna ke vzniku eliptického jazyka, v němž většina slov může plnit podle potřeby řadu různých funkcí, jako např. *wen-jan*, písmo, které, jak se zdá, nikdy neodpovídalo skutečnému mluvenému úzu⁴². A to nebereme v úvahu, že se čínského písma téměř po tisíc let nepoužívalo jinak než k rituálním a magickým účelům. Je nicméně pravdou, že odpor čínštiny k zavedení latinky nelze vysvětlit výhradně tradicí: pouze pomocí znaků se totiž rozlišují homonyma, jichž je v tomto jazyce nebývalé množství. V každém případě představuje čínština v tomto smyslu krajní případ, neboť *wen-jan* tvoří cosi jako třetí rejstřík, rozšiřující bilaterální opozici písmo/mluvená řeč, existující zde podobně jako ve většině jazyků s písemnou tradicí.

Taková opozice v těchto jazycích neodděluje pouze dva systémy, reprezentující stejný významový obsah. Ve skutečnosti implikuje protichůdnost obou rejstříků, z nichž jeden je spontánnější a méně ustálený, druhý prestižnější a nadaný větší mocí. Jakmile totiž začneme psát, i když se obracíme pouze k jednomu adresátovi, a i když nás k němu neváží žádné jiné vztahy kromě familiárnosti, dáváme našemu sdělení slavnostnější ráz a více si hledíme jeho formy. Často bylo možno konstatovat, že ve stejném jazyce využívaly psané a mluvené styly různých zdrojů. V angličtině např. obsahují psané texty mnohem více nominálních tvarů, participií a jakostních přídavných jmen než texty mluvené⁴³. V jistých případech plyne dokonce prestiž písemného projevu z prestiže, již se těší starobylost jazyka, který je dosti vzdálen současnému úzu a jenž je zásobárnou frazeologismů i zdrojem knižních výpůjček, a to nezávisle na tom, že je stále používán k liturgickým účelům. To je případ latiny, sanskrtu, staroslověnštiny, jazyka pali, koránové arabštiny, gézštiny, klasické mongolštiny ve srovnání s románskými jazyky, indoárijskými jazyky, bulharštinou, barmštinou, moderní arabštinou, amharštinou a současnou mongolštinou. Použití starého liturgického

³⁹ R. S. Rattray, *Ashanti proverbs*, Oxford, 1916.

⁴⁰ K jazyku severního Kamerunu viz D. Noye, *Un cas d'apprentissage linguistique: l'acquisition de la langue par les jeunes Peuls du Diamaré (Nord-Cameroun)*, Paříž, Geuthner, 1971.

⁴¹ Francouzština zde nemá výraz pro označení jevu, jehož pojmenování nacházíme v jiných jazycích: šp. *trabalengua*, něm. *Zungenbrecher*, angl. *tongue-twister*, (viz L.-J. Calvet, *La tradition orale*, Paříž, P.U.F., řada „Que sais-je?“, 1984, s. 10 a pozn. 1).

⁴² Viz C. Hagège, *Le problème linguistique des prépositions et la solution chinoise (avec un essai de typologie à travers plusieurs groupes de langues)*, Paříž - Lovain, Peeters, řada jazykovědných prací vydávaných Société de Linguistique de Paris, 1975, s. 21-22.

⁴³ Viz W. L. Chafe, „Integration and involvement in speaking, writing, and oral literature“, in D. Tannen, ed., *Spoken and written language*, „Advances in discourse processes“, 9, Norwood (NJ), Ablex, 1982, s. 35-53.

jazyka není ovšem neznámou věcí ani ve společnostech s mluvenou tradicí. Dokladem toho jsou v dosti omezené míře Havajské ostrovy.

Nezávislost písma je odsuzuje k samoúčelnosti. V civilizacích s písemnou tradicí je potěšení z literatury především potěšením ze stylu, v jakém je napsána. Vše spěje k tomu, aby byla vytvořena řeč písma. To, co říká především, je zrušení lineárnosti, této nepominutelné vlastnosti mluveného projevu, na niž jsou už odedávna soustředěny úvahy o jazyce. Jako uspořádané v jedné rovině umí písmo bezmezně využívat možností kombinovat různé směry: vertikální, horizontální, pravotočivý, levotočivý (*bustrofedon*, původní řecké písmo, kombinuje oba posledně jmenované). Hieroglyfy nabízejí příklady kontrapunktu. Tento únik z lineárního omezení není pouze starodávným postupem z dob egyptských faraonů. Jeho projevy nacházíme všude a za všech časů. *Palindrom* si lze představit pouze v písemné podobě, neboť se jedná o slovo či větu, které lze přečíst stejně zleva napravo i zprava nalevo. Poezie, již se říká konkrétní, dnešní prostorová poezie nejsou uvězněny jako poezie přednášená v jediném rozměru: kaligram, ikonosyntax, toposyntax a všechny techniky spojené s *Coup de dés* S. Mallarmého dávají textu obrazovou konturu, která představuje jeho obsah.

Písmo jako finalita je autonomní ještě díky dalším postupům, zvláště pak typografickým technikám, tedy odstavcům, mezerám, kapitolám, velkým písmenům, titulům, titulcům. Tím, že vytrhávají slovo z času prostřednictvím jeho zprostorování, z něj dělají předmět na dvou stránkových dimenzích a třech dimenzích objemových⁴⁴. Přenášejí, sice nedokonale, avšak s novými prvky, rytmus dechu. Výklad (čtení) samotného hláskového písma, předpokládající velmi složité mozkové mechanismy⁴⁵, neprochází nutně zobrazenými fonémy, i když je pravdou, že toto písmo, které je analytického charakteru, je zobrazuje poměrně přesně. Kdyby tomu tak bylo, nemohli by se přeučení hluchoněmí naučit číst jiná slova, než ta, která se naučili vyslovovat. Ve skutečnosti ale čtou a píší mno-

⁴⁴ Viz M. Butor, „Le livre comme objet“, repr. v *Répertoire II*, Paříž, Ed. de Minuit, 1954.

⁴⁵ Viz R. Husson, „Mécanismes cérébraux du langage oral, de la lecture et de l'écriture“, *op. cit.*, s. 23-28.

hem více slov. A pokud se jejich znalosti omezí jen na to, co se naučili vyslovovat, je tomu tak v důsledku chyby, která vznikla špatně vedeným přeučováním, založeném na skriptofobní iluzi, že přímý vztah mezi slovy psanými a jejich referenty není možný. Taková iluze podceňuje relativní autonomii písemného kódu ve vztahu k jazyku.

To ovšem neznamená autonomii ve vztahu ke kultuře. Japonské písmo je složitou kombinací dvou slabičných systémů a čínských znaků, jichž je přinejmenším osm set padesát, a které se navíc mohou číst jedním, nebo častěji dvěma čínsko-japonskými způsoby kromě způsobu čistě japonského. Toto písmo je dosti špatně přizpůsobeno typu jazyka, který zaznamenává. Ideogramy vypůjčené z čínštiny ve 4. století př. n. l., s jejichž pomocí se od samého začátku zaznamenával jazyk do té doby postrádající písemnost, se přesto v japonské společnosti hluboce zakořenily. Jsou zároveň jejím uměleckým projevem a pokusy rozšířit použití slabičného systému vedly pouze k zafixování konečného počtu oficiálně uznávaných znaků. Mustafa Kemal chtěl zbavit turecký stát vlivu islámu, a proto v roce 1928 prosadil používání latinky. Arabské písmo bylo totiž s islámem úzce spojeno. Zaznamenávalo arabská slova, která byla součástí filozofického, náboženského a politického slovníku, jimiž turecká slovní zásoba oplývala. V jeho pojetí nešlo o pouhou pravopisnou reformu, ale o kulturní revoluci.

Nemůže-li být písemný projev zcela nezávislý na kultuře, je daleko nezávislejší na mluveném jazyce. Písmo má udivující schopnost zpředměťňovat význam. Odjakživa má tendenci stát se tím, co v jeho podstatě klíčilo už ve chvíli, kdy vzniklo - estetikou. Egyptské hieroglyfy se velmi brzy stávají součástí výzdoby a jejich výtvarné využití lze chápat jen jako projev lásky k psanému znaku. Čínská kaligrafie je niterně spjata s poezií i s malířstvím, s nimiž jde vždycky ruku v ruce a představuje po pravdě řečeno jednu z jejich složek. Některé složité čínské znaky, vzniklé z kombinací několika znaků jednoduchých, umožňují vznik grafických hříček. Postavíme-li totiž vedle sebe složitý znak a znaky jednoduché, můžeme v příznivých případech dospět až k čitelným větám⁴⁶. Arabesky převádějí do kamene estetická sdělení zároveň s koránovými verši.

⁴⁶ Viz V. Alleton, *L'écriture chinoise*, Paříž, P.U.F., řada „Que sais-je?“, 1970, s. 63-66.

Devanagari a četné asijské slabičné systémy, také odvozené od písma brahmi, jsou díky rozmanitým zdobením podle tahu štětce pastvou pro oči.

Můžeme si však všimnout, že se písmo používá nejen k výtvarným, ale i k magickým účelům. Ať je jakákoliv jeho stylizace, nacházející v abstraktnosti písmen abecedy (např. latinské, hebrejské, arabské) svou krajní polohu,⁴⁷ zachovává spolu s obrazem a obrysem, které odrážely předměty, i historické vztahy či vazby. S tím snad souvisí fakt, že se mnozí lingvisté o písmo pramálo zajímají, i když není zcela arbitrární, jak je tomu v zásadě u znaků, které zaznamenává. Tento téměř magický svazek písma-obrazu s věcmi je doložen pomocí toho, s čím se setkáváme v jistých egyptských úmrtních komorách. „Znaky označující potenciálně nepřátelská zvířata či bytosti jsou zde totiž pozměněny. Mrzačí se, probodávají se nožem, aby ten, jehož znázorňují, nemohl škodit zesnulému“⁴⁸. Hieroglyf je tedy s bytostí, kterou znázorňuje, spojen nerozlučným svazkem. Ideologický obsah písma může skončit až znásilňováním egyptské syntaxe. V tomto jazyce, kde určované jméno předcházelo před jménem určujícím, si totiž „král(ovský) písař“ říkal *sš nsw*, ve stejném pořadí jako ve francouzštině. Stávalo se však, že se napsalo *nsw sš* v důsledku čestné antepozice znaku, spojovaného s nejprestižnější bytostí⁴⁹. I když je proto písmo jako systém dost jasně kodifikováno (a zdá se, že v Egyptě bylo kodifikované odjakživa), a že se proto nemůže jednat o pouhý výtvarný efekt, ale o skutečný záznam jazyka, pokusení znovu motivovat grafickou podobu si všude hledá vhodné cesty.

Výsledek lze srovnat s tím, co často v mluvené podobě jazyka produkuje intonační křivka nebo posunky či mimika obličeje: vzniká kontrapunkt vedlejšího písemného sdělení, jímž autor doplňuje sdělení hlavní a může je i rozvrátit, přidá-li ke grafickému zobraze-

ní významu nějaký grafický význam. Názorně to ilustrují *ateži* japonského písma. Využívají náhodné shody mezi japonskými slovy a sino-japonskou výslovností některých čínských znaků a přidávají k prvotnímu významu význam navozovaný těmito znaky. V Japonsku si tak můžeme na mnoha popelnicích přečíst název těchto předmětů, japonsky *gomibako*, neboli „odpadky-krabice“, psaný nikoli slabičným písmem pro zachycení japonských slov (*hiragana*), ale pomocí dvou zvláštních čínských znaků, zaznamenávajících slabiky *go* a *mi*. Tyto znaky se čtou v sino-japonské výslovnosti *go-mi*, avšak v čínštině odpovídají slovům, z nichž první znamená „chránit“ a druhé „krása“. Nádoba na odpadky je tedy „nádoba pro ochranu krásy“!

Ve velmi raném egyptském období se v četných nápisech rovněž nahrazuje běžné fonetické zobrazení (které, jak jsme řekli, vzniklo samo o sobě z rébusu jako nového postupu) znakem, odpovídajícím stejné hláске, jehož zvláštností je vzývání božstva, pod jehož ochranu se pisatel míní uchýlit. Někdy se dokonce stává, že písmo vede k pokušení utajit sdělení, které jsou schopni rozšifrovat pouze adresáti. V *Knize zuřivého přání proniknout do záhad starověkých kultur* dává Nabatejec Abu Bakr Ahmad ben Ali ben Washiyya An-Nabati (8. století) návody ke kompozici a výkladu záhadných abeced, používaných kdysi při provozování magie, ale také v tajné korespondenci vladařů a velvyslanců či mezi vojevůdci. Jde zde však o soukromé kódy, vytvořené k přesně vymezeným účelům v určitých historických souvislostech. Nepřístupnost sdělení zašifrovaných do hieroglyfů se rovná nepřístupnosti národního písma, i když je pravda, že mezi obyčejnými lidmi nebylo toto písmo ani zdaleka běžně rozšířeno. Jedinečný charakter si zachovává nejen díky soudržnosti svých vlastností a svého určení, ale i díky své harmonii. Jako text vybavený usmiřujícími vedlejšími texty, jako sdělení, v jehož rámci se překrývají či do jehož přediva se vsouvají v rébusových řetězcích sbírky předpisů odvracejících magickou mocí zlo i vzývajících bohy, vpisuje egyptské písmo veškerou svou historii do své finality. Jelikož se objevilo najednou v podobě dokonalého nástroje schopného zprostředkovat různá poselství, nemělo už příležitost k dalšímu vývoji. Nebylo totiž anonymní kopií hlasových artikulací, jak je tomu u hláskových systémů. Bylo kontrapunktem pisatele a jeho touhy.

⁴⁷ I přes tuto stylizaci existuje dost básníků, kteří v příznivých případech vyčtou z písemného záznamu slova obraz věci, kterou označuje. Jsou známy úvahy P. Claudela o grafickém symbolismu: viz *Idéogrammes occidentaux*, Paříž, 1926, a pokud jde o znak „toit“ (střecha) *Oeuvres en prose*, Ed. de la Pléiade, s. 10.

⁴⁸ P. Vernus, „Espace et idéologie dans l'écriture égyptienne“, in *Actes du Colloque International de l'Université Paris VII, Ecritures, op. cit.*, s. 102 (101-114).

⁴⁹ P. Vernus, *ibid.*, s. 106.

Vede snad tolik, zejména afrických, zemí k přijetí abecedy, která by jim umožnila zaznamenat jejich jazyky až dosud výhradně mluvené, potřeba začlenit se do hospodářských struktur současného světa, nebo jiný důsledek kolonialismu? Nebo jde o vliv veřejných sdělovacích prostředků, pro něž je jakýkoliv analfabetismus pojmem se zápornou konotací? Samozřejmě jej už nelze rehabilitovat pomocí elegií à la J.-J. Rousseau. Není však ani jisté, že je třeba v písmu vidět pouze nástroj útlaku vzhledem k tomu, že umožňuje spěšně rozesílat přesné rozkazy a zanechává stopy umožňující kontrolovat jejich provedení. Zákon není útlak a je otázkou, opustili-li náčelníka Nambikwarů jeho lidé⁵⁰ jen proto, že chtěl založit svou autoritu na iluzi písma. Znamená to, že si zavedení písma do společnosti s čistě mluvenou tradicí vyžaduje jistou obezřelost. Jedná se o dohodnutý transfer, nikoliv o spontánní vývoj. Společnosti s písemnou tradicí a ty, které ji postrádají, se skutečně liší svou kulturou. Tam, kde chybí písmo, se dlouho formovaly v mluvené praxi vlastní výrazové modely, systémy vzájemných výměn a rovnováh, i paměť. Vzhledem k riziku, že v mluveném prostředí dojde k nebezpečnému znásilnění písma, si musí společnosti s výhradně mluvenou tradicí samy vytyčit cesty, po nichž chtějí dospět k možnosti trvalého záznamu svého jazyka. Nikdo by je neměl zpochybňovat⁵¹. Pojem „analfabetismus“ a „jazyky bez písemné tradice“ však nemůže mít ve společnostech založených na mluvenosti onen blahosklonný, výlučný a eurocentrický náboj, jímž se vyznačuje v těch částech světa, kde se jazyky zapisují odedávna⁵². Historii společností s mluvenou tradicí střeží jejich mudrci a básníci.

Znásilňování písma ohrožuje nejen společnosti, které zaplaví, ale i jejich jazyky. Dokládá to nedávná historie jistých kreolských jazyků. Pokud jde o kreolštinu založenou na francouzském lexikálním základě, jako je např. kreolština na Haiti, je možnost jejího

⁵⁰ Jeho příběh přináší známá kapitola „Leçon d'écriture“, již C. Lévi-Strauss uzavírá *Tristes tropiques*, Paříž, Gallimard, 1955, s. 337-349. Viz J. Derrida, *op.cit.*, s. 191 n. a L.-J. Calvet, *op.cit.*, s. 105-111.

⁵¹ Jsme velmi vzdáleni úmyslu to vyvracet v této knize, která je rovněž produktem psaní.

⁵² Viz C. Hagège, „La ponctuation dans certaines langues de l'oralité“, in *Mélanges linguistiques offerts à E. Benveniste*, Paříž, Lovaň, řada jazykových prací vydávaných Société de Linguistique de Paris, 1975, s. 251-266.

písemného záznamu už dlouho předmětem zájmu kultivovaných uživatelů nebo těch, které jejich profese nutí psát a vyučovat. Jakmile však začneme zapisovat jazyk postrádající vlastní písemnou tradici, nemůžeme provozovat prostou transkripci. Nestačí to totiž k tomu, abychom dospěli k psanému jazyku v plném smyslu toho slova. Psaný jazyk není přepsaným jazykem mluveným. Je to nový lingvistický i kulturní jev. Permanentní úsilí je zde zaměřeno na zavedení podřadicích spojek do zapsaného projevu, takových, které v kreolštině neexistují, a které jsou vypůjčeny z psané francouzštiny: *que, lorsque, parce que, si, bien que, de sorte que*, atd. Z psané francouzštiny, neboť v některých rejstřících samotné mluvené francouzštiny stejně jako v řadě jiných jazyků jsou syntaktická členění mezi větami označována různými intonačními křivkami, skutečnými prozodickými morfémy (viz kap. 3). To je také případ kreolštiny z Haiti. Jediným řešením je proto, nechceme-li vytvořit jazyk jeho pofrancouzštěním v důsledku nahrazení intonačních znaků znaky neprozodickými, pečlivý zápis intonace pomocí přesně vypracovaného a diverzifikovaného systému interpunkčních znaků. Ty, které se běžně používají v latině, pouze nedokonale a mlhavě označují modulaci hlasu, pauzy, křivky tvořící intonaci. Je snad přání, aby se tento soubor obohatil rozšířením o jiné grafické znaky, které by věrněji odrážely melodii, příliš utopické? Ano, pokud intonaci věrně nezaznamenává žádné z dnes existujících písem. Čárky, otazníky, vykřičníky atd. jsou pouze jejím sporrým odrazem. Ne, pokud jednou z hlavních příčin této nedostatečnosti je někdejší špatná znalost intonačních jevů, které jsou mnohem lépe studovány v dnešní době. Mluvené jazyky zakládající písemnou tradici by si měly z této situace vzít poučení jako první.

Tento vztah mezi interpunkcí a melodickými křivkami, který je nutno ještě prozkoumat, je nepřímě potvrzen studiem některých literárních textů. Psaná díla, v nichž se interpunkční znaménka používají nejméně, nebo kde jsou dokonce potlačena, patří k těm, která se nejčastěji uchylují k lexikálním a gramatickým postupům, zajišťujícím vazbu mezi slovy, mezi skupinami slov, větami a souvětími. Takovým postupům v projevech mluvené kultury odpovídají intonační křivky. Jsou charakteristické pro jistou formu hermetické poezie nebo pro uměleckou prózu opovrhující grafickými konvencemi. Stejně tak ovšem může pouhé rozložení veršů v té nejklašičtější básni stačit k tomu, aby nebylo nutno pou-

žít interpunkci, neboť každý verš odpovídá syntaktické skupině či dokonce větě jako takové: nemáme-li co do činění s přesahem (enjambementem) a s dlouhými periodami pokrývajícími současně několik veršů, kopírují významové úseky členění metrické. Doklady tohoto tvrzení lze najít v kreolské poezii⁵³.

„Písmo zastírá vzhled jazyka. Není oblečením, ale převlečením“, učil F. de Saussure⁵⁴. A dlouho před ním tvrdil Rousseau: „Jazyky jsou stvořeny k tomu, aby se jimi mluvilo. Písmo je pouze doplňkem řeči.“⁵⁵ Jeden z našich současníků⁵⁶ vychvaluje písmo vyčítá těmto dvěma slavným skriptologům jejich fono- či logocentrismus. Tím, že se soustředili na mluvený projev prý opomenuli stopu, která se obejde bez přítomnosti (prezence) uživatele jazyka, neboť zobrazuje (re-prezentuje). Má však toto písmo, které lidé vynalezli k posílení své moci, zajištěnu tak slavnou budoucnost, aby ti, kteří jsou o ně „ukráceni“, měli důvod si ho tolik přát? Několik desetiletí technických změn vážně oslabilo moc písma. Jeho nadvláda je ohrožena. Od politiků po pracovníky reklamy, od básníků po novináře roste neustále počet profesí, v nichž se žádný opravdu účinný skutek, ať už jde o to informovat, zalíbit se či přesvědčit, nemůže spokojit s psaným textem a musí se obrátit k mluvenému slovu. Magnetofon, počítač – tento písmař 21. století –, video mohou otrádit (nebo už právě otrásají) vztahy mezi mluvenou řečí a jejím grafickým znázorněním. Nezdá se, že by měly nějaký zvláštní dopad na jazyk v jeho hluboké podstatě. V negativním smyslu však mají velký dopad na písmo. Nestačí to snad k tomu, abychom konstatovali, že nehledě na důležitou roli, kterou stále ještě hraje, nehledě na veškerou prestiž, již se stále těší, je písmo ve vztahu k jazyku v postavení něčeho nevyhnutelně vnějšího?

Vynález a současné velké rozšíření prostředků k uchování řeči by mohly být důležité pro samotnou jazykovou reflexi. Rozhodujícím impulsem pro rozvoj gramatiky se velmi dávno stal právě vynález hláskového písma. Jakmile totiž začneme používat jednoho a téhož znaku za účelem záznamu nesčetných regionál-

ních či individuálních variací *p, a, r*; nutně si uvědomujeme udivující věc: členové stejné jazykové komunity se bez problémů domluví i přes nesmírné rozdíly. Musí tedy existovat invarianty. Co je pak lingvistika jiného než hledání těchto invariant, jak pokud jde o hlásky, tak v lexikální a syntaktické oblasti? Nelze-li v nejbližší době očekávat převrat, je tomu tak proto, že stroje zaznamenávající řeč dělají opak toho, co provádí jazykovědec: registrují pouze obměny. Jazykověda nemůže zůstat netečnou k takovému vývoji techniky. Ve skutečnosti v něm sama čerpala příležitost k obnově. Obměny se zajisté studovaly mnohem dříve než začaly stroje tak věrně reprodukovat jejich profily. Stroje však započatou cestu podstatně urychlily. Lingvistika, která vznikla z toho, že jsme si uvědomili existenci invariant, se nyní z velké části stává vědou o obměnách na invariantním pozadí. Vědou, která je už nestuduje jako něco o sobě, ale která je vidí z hlediska tisíce tváří toho druhého. Jde jinými slovy o sociolingvistiku.

⁵³ Viz M.-C. Hazaël-Massieux, „L'écriture des créoles français: problèmes et perspectives dans les petites Antilles“, *Fifth Biennial Conference*, Kingston, Jamajka, 1984.

⁵⁴ F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, kritické vydání, které připravil Tullio de Mauro, Paříž, Payot, 1972 (1. vydání Ženeva, 1916), s. 51-52.

⁵⁵ *Essai sur l'origine des langues*, *op. cit.*, kap. VIII.

⁵⁶ J. Derrida, *op. cit.*, Druhá část, kap. 1 a 2.